

С. Д. Гринько
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права

УДК 340.15+347 (477)

ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВИЙ ЗВ'ЯЗОК ЯК ОБ'ЄКТИВНА УМОВА ВИНИКНЕННЯ ДЕЛІКТНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ В УКРАЇНІ

Проаналізовано основні теорії причинно-наслідкового зв'язку в цивільному праві. Для правильного встановлення причинного зв'язку запропоновано положення про причинність.

Проанализированы основные теории причинно-следственной связи в гражданском праве. Для правильного определения причинной связи предложены положения о причинности.

The basic theory of causal relationship in Civil Law was analysed. For correct definition of a causal relationship positions about causality are offered.

Для ефективного застосування інституту деліктних зобов'язань необхідно мати чітку уяву про всі умови виникнення деліктних зобов'язань. Тобто необхідно чітко уявляти собі всі ознаки правопорушення, серед яких найважливішою є ознака причинно-наслідкового зв'язку.

На причинний зв'язок, як на обов'язкову умову виникнення деліктних зобов'язань вказував законодавець як за радянських часів, так і сьогодні. У ст. 403 ЦК УРСР 1922 р. зазначалося, що “той, хто заподіяв шкоду особі або майну іншого, зобов'язаний відшкодувати шкоду” [1]; згідно із ст. 440 ЦК УРСР 1963 р. “шкода, заподіяна особі або майну громадянина, а також шкода, заподіяна організації, підлягає відшкодуванню особою, яка заподіяла шкоду” [2]. В Основах цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік 1961 р. (ст. 88) і 1991 р. (ст. 126) у рівнозначних вираженнях мова йде про шкоду, заподіяну особі або майну громадянина, а також шкоду, заподіяну організації та про її відшкодування особою, яка заподіяла шкоду [3]. За ст. 1166 ЦК України 2003 р. “майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала” [4].

Для наявності деліктних зобов'язань вимагається завдання, оскільки законодавець передбачає відшкодування шкоди потерпілому за рахунок порушника права — заподіювача шкоди¹. Однак ні в цих статтях, ні в спеціальних нормативних актах не передбачено критерію для вирішення питання про те, в яких випадках поведінка особи або будь-яка подія повинні вважатися причиною настання шкідливого наслідку. При цьому, як правильно зазначав М. Д. Шаргородський, різними галузями права (цивільним, адміністративним, кримінальним, трудовим, та ін.) питання про причинний зв'язок повинно вирішуватися в усіх випадках, виходячи з однакових принципів [5, с. 38].

© Гринько С. Д., 2010.

¹ Для деяких галузей права (кримінального, адміністративного, та ін.) завдання результату не є необхідною ознакою протиправного діяння для настання юридичної відповідальності. Як відзначав М. Д. Шаргородський, суб'єкт відповідає не лише тоді, коли він завдав внаслідок порушення права об'єктивно шкідливий результат, але і тоді, коли він:

а) поставив у небезпеку суспільні відносини, що охороняються правом;
б) не прийняв заходів для попередження настання шкідливого результату, який зобов'язаний був попередити [5, с. 40].

На практиці встановлення причинного зв'язку не становить проблеми, якщо зв'язок фактів є настільки очевидним, що не виникає жодного сумніву. Труднощі виникають переважно в тих випадках, як зазначали І. Б. Новицький і Л. А. Лунц, коли поведінка людини віддалена у часі від шкідливої події низкою таких проміжних фактів, із яких деякі є самостійною ланкою причинного ланцюга, не пов'язаною з такою поведінкою [6, с. 74; 7, с. 300]. Вони пояснювали це на наступному прикладі: працівника, який на виробництві вивихнув собі руку було направлено до поліклініки для надання йому медичної допомоги; на дорозі, біля поліклініки, його збила автомашина і він помер. Чи може мова йти про те, що підприємство, на якому він працював, завдало йому смерть? [7, с. 300].

Вирішення питання причинного зв'язку становить значні труднощі також у випадках незвичного перебігу обставин, коли послідовність фактів носить атиповий характер: наприклад, пасажир вистрибнув з вагону під час руху поїзда для власного рятування, оскільки він, не без підстав, вважав неминучим аварію поїзда; пасажиру завдано каліцтво; насправді аварія не сталася [7, с. 301]. Чи відповідає у такому випадку залізниця за завдану шкоду?

Проблема причинного зв'язку в деліктних зобов'язаннях була предметом спеціального дослідження за радянських часів у Х. І. Шварца, М. М. Агаркова, І. Б. Новицького, Л. А. Лунца, К. А. Флейшиць, Ю. Х. Калмикова, В. І. Кофмана, В. О. Тархова, О. С. Іоффе та інших науковців. В Україні здійснювали розвідки окремих аспектів причинного зв'язку в цивільному праві Д. В. Боброва, І. С. Канзафарова, Т. В. Ківалова та інші. Однак відсутність законодавчого закріплення критерію визначення причинного зв'язку зумовила появу в юридичній літературі різних міркувань щодо даного питання, відображених у теоріях причинного зв'язку. Відсутність єдиного підходу до сутності причинного зв'язку спричиняє прийняття неправильних рішень при вирішенні судових справ. Цим пояснюється необхідність визначення основних положень про причинно-наслідковий зв'язок, необхідних для виникнення деліктних зобов'язань, що є метою даного наукового дослідження.

Насамперед, звернемося до основних теорій причинного зв'язку в цивільному праві. Найбільш давньою є теорія умови (*conditio sine qua non*) або еквівалентного причинного зв'язку, основоположником якої був Томас Гоббс [8, с. 151]. Вона полягає в тому, що поведінка відповідальної особи розглядається з позиції питання, чи є вона необхідною ланкою в ланцюгу причин, що призвели до результату, який обговорювався. Під ознаки даної теорії не підпадає лише така протиправна поведінка, яка взагалі не знаходиться у зв'язку з шкідливим наслідком [9, с. 112–114]. За даною матеріалістичною теорією визнавалися рівними усі умови, що зумовили настання конкретної події, а саме до встановлення факту причетності особи до результату без будь-якого обмеження кола об'єктивних фактів [10, с. 113]. Така точка зору є невірною, як правильно відзначав В. І. Кофман, задовольнятися лише констатацією одного факту причетності для визнання наявності юридично значимого причинного зв'язку означає визнати всі об'єктивні фактори, що спричинили даний наслідок, рівнозначними. Крім того, діалектичний матеріалізм завжди відрізняє головну причину від другорядних причин і від причин, які зумовили умови, що сприяли виникненню наслідку [10, с. 114].

Верховний суд СРСР негативно відносився до доктрини *conditio sine qua non*, що впливає з ухвали Судової колегії Верховного суду СРСР 1939 р. по справі Карліна [11, с. 313]. Так, Карлін, побачивши на тротуарі вулиці Башликова, який перебував у стані сильного сп'яніння, підійшов до нього, поставив його на ноги, дав йому декілька тумаків для витверезіння, а потім пішов. Башликов похитнувся, пробіг декілька кроків бруківкою і впав. У цей час на нього наїхала автомашина і на смерть його задавила. Судова колегія прийшла до висновку, що відповідальність Карліна могла мати місце у тому випадку, якщо б було встановлено, що в його поведінці були елементи пустощів і якщо б мав місце причинний зв'язок між його діями і гибеллю Башликова. Ні того, ні іншого по даній справі не було. Як правильно відзначали І. Б. Новицький і Л. А. Лунц, якщо б Судова колегія виходила б по даній справі із доктрини *conditio sine qua non*, слід

було б вирішити, що Карлін своєю поведінкою завдав смерть Башликову, а це, безсумнівно, було б помилкою [7, с. 313].

В радянській юридичній літературі часто згадувалася справа Боцвадзе², якого було визнано винним у тому, що він, побачивши, що потерпілий Григолія сів на його коня і став його ганяти, спіймав його і вдарив. Григолія злякався і став утікати. Перестрибуючи через паркан, Григолія зламав собі ногу і надалі від зараження крові помер. За наявності таких обставин виникає питання: чи будь-який причинний зв'язок достатній для виникнення деліктного зобов'язання?

Таке питання є важливим і досить складним. Народним судом Боцвадзе було засуджено за необережне вбивство, і Верховний суд Грузинської РСР залишив у силі цей вирок. Верховний суд СРСР вирішив вирок суду відмінити і провадження по справі припинити, так як смерть Григолія у причинному зв'язку з діями підсудного не перебувала. Така ухвала стала, як зазначали І. Б. Новицький і Л. А. Лунц, остаточним засудженням доктрини *conditio sine qua non* [7, с. 313], за якою слід було рішення народного суду визнати правильним.

Інша група науковців (М. М. Агарков, В. М. Кудрявцев та інші) [14, с. 396; 15, с. 327; 13, с. 38–44] вважала встановлення факту причетності особи до шкідливого наслідку недостатнім. На їх думку, питання про наявність юридично значимого причинного зв'язку повинно вирішуватися залежно від можливості або неможливості передбачити наслідок причетною особою. Елемент передбачення включено ними у саме поняття причинного зв'язку [10, с. 115]. Таким чином, ними вводиться в юридичну літературу поняття *типового причинного зв'язку*.

У підручнику з цивільного права 1938 р. М. М. Агарков зазначав, що суд повинен встановити, чи можна врахувати в даному конкретному випадку, з точки зору нормального життєвого досвіду, зв'язок між протиправною дією (або упущенням) і завданою шкодою. Радянський суд повинен віднайти для кожного окремого випадку міру того, що можна вимагати від громадянина соціалістичної держави [14, с.396]. У підручнику 1944 р. прямо вказується, що суд повинен встановити, чи відноситься зв'язок між протиправною дією і шкодою до типових зв'язків, які слід враховувати на практиці. При цьому критерієм, яким повинен керуватися суд, повинна бути практика [15, с. 327].

Типовий причинний зв'язок мав суб'єктивний характер, що залежав від усвідомлення громадянином зв'язку явищ. Однак таке розуміння зв'язку явищ є неправильним, оскільки належить до проблеми вини, а не до проблеми причинного зв'язку. Будь-яке змішання суб'єктивного елемента (вини) з об'єктивним елементом (причинним зв'язком), наголошував В. І. Кофман, призводить до ігнорування останнього, так як визнання або невизнання наявності юридично-значимого причинного зв'язку залежить виключно від того, передбачив або повинен був її передбачити заподіювач. Проблема зводиться, таким чином, лише до встановлення обов'язкового передбачення заподіювачем [10, с. 115–116].

Якщо особа передбачала або могла передбачити настання шкідливого наслідку (була винна), то зв'язок між причиною і наслідком вважався типовим, тому вона несла відповідальність за завдану шкоду. Відповідно відсутність можливості передбачення настання шкідливого наслідку (невинуватість) виключала деліктну відповідальність особи, так як зв'язок атиповий. Однак така підміна причинності виною для цивільного права повністю неправильна, так як у деліктних зобов'язаннях існує відповідальність незалежно від вини. Тому встановлення факту причинності є особливо необхідним.

М. М. Агарков намагався пояснити сутність типового зв'язку на наступному прикладі. Так, А., жартуючи, і дуже легко вдарив Б. долонею по лобі. Б. страждав ненормальною крихкістю черепа, яка до цього моменту не виявлялася. Череп Б. дав тріщину. На думку науковця, причинний зв'язок тут не типовий і немає достатніх підстав для покладення шкоди на заподіювача [15, с. 327]. Однак такий аналіз даного прикладу взагалі залишає без відповіді питання про наявність або відсутність причинного зв'язку. Крім того, як зазначали І. Б. Новицький і Л. А. Лунц, він не лише не

¹ Приклад, наведений у підручнику цивільного права 1938 року і з тих пір став відомий [12, с. 42].

підтверджував його висновків, але й свідчив про те, що ознака “типовості” не придатна для встановлення причинного зв'язку і що такий зв'язок навпаки міг мати атиповий характер [7, с. 303].

Якщо застосувати теорію типового причинного зв'язку, з точки зору життєвого досвіду, такий легкий удар, як правило, не викликає ніяких тяжких наслідків. Відсутність типового причинного зв'язку, що відповідно виключало б деліктну відповідальність за завдану шкоду. Саме правильний кінцевий висновок про виключення відповідальності, як зазначав В. О. Тархов, змальовує неправильність цієї конструкції. У даному прикладі деліктні зобов'язання не виникають, але не у зв'язку з відсутністю причинного зв'язку. Вони не виникають тому, що заподіювач не передбачив і не міг передбачити наслідку, так як він був не винний [16, с. 39]. Помилковість і порочність теорії типовості, правильно стверджував В. О. Тархов, полягає в тому, що вона в сутності підміняє поняття причинності поняттям вини, ставить об'єктивно існуючий причинний зв'язок у залежність від суб'єктивної уяви заподіювача, тобто є ідеалістичним [16, с. 39].

Вина є суб'єктивною: вона розкривається шляхом дослідження відношення свідомості та волі людини до її дії або бездіяльності. Причинний зв'язок — весь в об'єктивній залежності від дії або бездіяльності особи. Однак, суб'єктивний момент залишається поза об'єктивним відношенням дії або бездіяльності людини до даного наслідку: коли ми ставимо питання про те, які зміни у зовнішньому світі зумовлені — спричинені — даною дією людини, ми відкидаємо суб'єктивну сторону її поведінки [7, с. 302].

З цього питання Х. І. Шварц відзначав, що причинність — це лише мала частка зв'язку між явищами і речами, але частка не суб'єктивного, а об'єктивного реального зв'язку [17, с. 10]. О. О. Красавчиков визначав причинний зв'язок між поведінкою заподіювача шкоди і завданою шкодою як вираження об'єктивного зв'язку між діями заподіювача і наслідком його дій, тобто зв'язку між причиною і наслідком [18, с. 354–355]. Б. С. Антимонов вбачав недоліки теорії типового причинного зв'язку для прийняття судового рішення у наступному. Причиною може бути й атиповий фактор, і атиповий причинний зв'язок може бути необхідний. Нетиповим є поранення кулею, що вилетіла не вперед, а вбік від стрільця при розриві ствола, нетипова смерть під наркозом у зв'язку з ідіосинкразією оперованого до хлороформу, тощо. Однак ці атипові фактори не перестають бути причиною відповідного результату [19, с. 63]. Причиною завдання шкоди можуть бути не лише типові фактори, але й атипові.

Відмежовуючи об'єктивний зв'язок фактів від суб'єктивного елемента вини, ряд науковців вбачали єдиний правильний шлях визначення юридично-значимого причинного зв'язку — це шлях звуження об'єктивного кола причин [10, с. 116]. Однак одні вбачали можливість звуження об'єктивних причин через відмежування прямих причин від непрямих (В. І. Кофман, М. Д. Єгоров та ін.), інші через відмежування необхідних причин від випадкових (Х. І. Шварц, Б. С. Антимонов, І. Б. Новицький, Л. А. Лунц, Г. К. Матвеев, В. О. Тархов, К. А. Флейшиц, Д. В. Боброва та ін.).

Для вирішення питання про юридичну відповідальність за теорією прямих і непрямих причини необхідно обмежитися виявленням безпосередньої причини, тобто найближчого відношення до досліджуваного результату явища, що має значення для відповідальності [20, с. 128].

З конструкцією теорії прямих і непрямих причинних зв'язків в цивілістичній літературі виступав В. І. Кофман. На його думку, прямі (безпосередні) причинні зв'язки — це такі зв'язки, в яких причина прямо і безпосередньо тягне за собою настання шкідливого результату, тому така причина завжди має юридичне значення. Непряма причина характеризується тим, що вона створює таку умову, завдяки якій тільки й могла впливати інша причина, що безпосередньо призвела до шкідливого результату. Непряма причина може мати юридичне значення, але може й не мати. Юридичного значення вона набуває в тому випадку, коли створює відхилення від нормальних умов, які сприяють настанню шкоди і які в момент заподіяння повинні бути відсутні [21, с. 57; 10, с. 11–125].

Прихильником даної теорії причинного зв'язку виступав М. Д. Єгоров. Однак, на відміну від В. І. Кофмана, він надавав інший зміст непрямим причинам. Наявність непрямих причинних зв'язків (опосередкованих) між протиправною поведінкою людини і її наслідком, на його думку, означає, що дана поведінка знаходиться за межами конкретного випадку, а це означає, що і за межами юридично значимого причинного зв'язку. Тому за непрямого причинного зв'язку протиправної поведінки людини з неправомірним результатом відсутня підстава для притягнення до юридичної відповідальності [20, с. 128–129]. Таким чином, прямий (безпосередній) причинний зв'язок має місце тоді, коли в ланцюзі подій, які послідовно розвиваються між протиправною поведінкою особи і збитками, не існує будь-яких обставин, що мають значення цивільно-правової відповідальності. У тих випадках, коли між протиправною поведінкою особи і збитками присутні обставини, яким цивільний закон надає значення у вирішенні питання про відповідальність (протиправна поведінка інших осіб, дія непереборної сили і т. д.), наявний непрямий (опосередкований) причинний зв'язок [20, с. 129; 22, с. 540]. Слід погодитися із такою позицією науковця щодо значення непрямих причин в інституті деліктної відповідальності. Непрямі причини не є умовою виникнення зобов'язання для заподіювача шкоди, так як вони не створюють правовий зв'язок між діями заподіювача шкоди та шкідливим наслідком. Однак, непрямі причини вже перетворюються на прямі (безпосередні) причини завдання шкоди за наявності зовнішнього впливу, так як створюють правовий зв'язок між впливом зовнішніх факторів і шкідливим наслідком. Тому для визначення суб'єкта відповідальності юридичне значення має лише прямий правовий зв'язок.

У літературі до юридично значимих причин відносили не лише явища, які безпосередньо породжували протиправний результат (власні причини), але й явища, які самі по собі досліджуваного результату не викликали, але наявність яких необхідна для його настання (причини-умови) (В. М. Кудрявцев, М. Д. Єгоров). Різницю між причинами та причинами-умова М. Д. Єгоров убачав у тому, що якщо причина безпосередньо породжує, викликає те чи інше явище або процес, то умова становить те середовище, обстановку, в якій останні виникають, існують і розвиваються. Породжуючи наслідок, причина разом з тим визначає і природу наслідку, його найбільш суттєві риси. Умови ж не визначають природу наслідку, однак знаходять своє вираження в особливостях його змісту [20, с. 130]. Тому М. Д. Єгоров приходив до висновку, що сутність наслідку визначається його причиною, а все багатство його змісту формується під впливом умов виникнення даного наслідку. У зв'язку з цим, установлення причин необхідно пов'язувати із сутністю досліджуваного результату, а визначення умов — з його змістом [20, с. 130]. Науковець пояснював правильність своїх міркувань на наступному прикладі. Так, природа каліцтва зумовлена впливом на людину транспортного засобу, у зв'язку з чим і причиною каліцтва пішохода є наїзд автомобіля, а несправність світлофора створила умову для дорожньої пригоди. Тому і дії водія автомобіля, і бездіяльність організації, яка зобов'язана контролювати роботу світлофора, перебувають у юридично значимому причинному зв'язку з даним результатом [20, с. 130].

Тому М. Д. Єгоров конструює свою теорію причинного зв'язку на трьох основних елементах: прямі причини, непрямі причини та причини-умови. При цьому, науковець надає однаково змісту непрямим причинам і причинам-умовам. Розмежовуючи причини та причини-умови, він по суті розмежовує прямі причини та причини-умови і непрямі причини. Такий самий характер має і його пояснення значення причин-умов на наведеному прикладі. Тому намагання М. Д. Єгорова надати юридичного значення для деліктної відповідальності причинам-умовам призвело до визнання ним по суті юридичного значення за непрямими причинами. Фактично науковець повторює те, що вже висловлено розкритикованим ним В. І. Кофманом.

І. Б. Новицький і Л. А. Лунц убачали неправильність теорії прямих і непрямих причинних зв'язків у тому, що всі взагалі дії людини спричиняють результат лише через інші факти: одним із результатів розвитку техніки виробництва є те, що вплив людини на природу має місце через усе більшу і більшу кількість проміжних факторів.

Застосування критерію про безпосереднє завдання в практиці з цивільних справ призвело до довільного вирішення питання про відповідальність за збитки [7, с. 305]. Вони пояснювали правильність своїх міркувань на наступному прикладі. Якщо постачальник А. помилково відвантажив товар, що швидко псується не на адресу покупця, а на адресу іншої особи (організації Б.), а остання, одержавши товар, не прийняла належних заходів до попередження псування товару, то заподіювачем загибелі товару слід вважати не лише Б., але й А. Тому було б неправильно вирішити, що А. і Б. не є заподіювачами шкоди і на цій підставі покласти усі збитки на останнього заподіювача [7, с. 305–306]. Таке обґрунтування неправильності теорії прямих і непрямих причинних зв'язків є непорозумінням з боку науковців, так як вони надавали юридичного значення лише прямим причинам. Однак, прихильники даної теорії в окремих випадках вважали юридично значимими непрямі причини (В. І. Кофман) або причини-умови (М. Д. Єгорова).

У цивілістичній літературі широке поширення отримала теорія необхідного і випадкового причинного зв'язку. Дана теорія відома і в кримінальному праві. На думку А. А. Піонтковського, всі явища природи і суспільства причино обумовлені, тому безпричинних явищ немає. Серед причинно-обумовлених явищ слід вирізняти явища необхідні та випадкові [23, с. 304–306], що зводять по суті “необхідність” до “об'єктивної реальної можливості” настання даного результату, з чим погодитися ми не можемо. Науковець розкриває сутність філософських категорій необхідності та випадковості через інші філософські поняття: можливість і дійсність, реальна можливість. Однак, як правильно відзначав В. І. Кофман, при вирішенні питання про причинний зв'язок не можна розкривати зміст однієї філософської категорії через іншу, так як філософські категорії взаємопов'язані та становлять певну систему, в якій одна категорія логічно випливає з іншої [21, с. 57].

Аналогічну А. А. Піонтковському позицію займав і М. Д. Дурманов, який серед умов настання результату розрізняв такі, які могли й не бути та провідні, вирішальні причини. Він вважав, що лише ті зміни об'єктивного світу можуть вважатися результатом діяльності людини, як розумної істоти, які відбивають його волю. Звідси у випадках, коли рухом руки людина, яка спить, завдає шкоди іншому: результату передувал відомий рух тіла людини, тому не можна причиною вважати саме таку дію людини [24, с. 46–54].

Сутність даної теорії в тому, що дії людини лише тоді визнаються причиною даного результату, коли зв'язок цієї дії з даним результатом є проявом “необхідності”, “закономірності”, а не носить характер “випадкового” ланцюга подій [7, с. 307]. Випадкові результати знаходяться поза меж завдання, і, відповідно, не повинні враховуватися правом [7, с. 308]. При цьому, як відзначав Б. С. Антимонов, мова йде не про юридичний випадок, а про те, що результат є причинно-випадковим наслідком [19, с. 77].

Термін “випадкове”, “випадок”, І. Б. Новицький і Л. А. Лунц пояснювали тим, що він застосовується у філософському розумінні, відмінному від того, що означає слово “випадок” (casus) у праві. Коли мова йде про встановлення відповідальності за випадок: це означає відповідальність і за невинне завдання шкоди. Коли ж у філософії діалектичного матеріалізму говорять про “випадок”, мова йде про розмежування в реальному світі “необхідного” і “випадкового” зв'язку фактів [7, с. 308]. Так, філософська категорія “необхідність” застосовується для пояснення таких зв'язків між явищами, подіями, які при певній сукупності умов неминучі та невідворотні [25, с. 93]. Випадкове явище є результатом — співпадання, перехрещення дій декількох причинних ланцюгів. Таке явище причино обумовлено, така обумовленість не має необхідного характеру [26, с. 53].

У Постанові Пленуму Верховного Суду СРСР від 17 березня 1950 р. по справі Рабінович зазначалося, що висновок суду повинен ґрунтуватися не на припущеннях, а на встановленні справжніх причин, що зумовили нестачу [27, с. 2–3]. Висновок про необхідний зв'язок явищ ґрунтується на тому рівні знань про природу, який досягнуто в даний історичний період. Такі знання володіють властивістю наукової достовірності,

оскільки відображають об'єктивну закономірність. Достовірним у кожному окремому випадку можуть бути лише ті знання, що ґрунтуються на усій сукупності фактів відносно даної справи, на розумінні значення кожного з цих фактів і їх взаємного зв'язку [7, с. 310]. Саме цим вони відрізняються від уявлення про типовий зв'язок явищ, що ґрунтується на суб'єктивних думках (дійової особи або “середньої людини”) про те, що є звичайним, “ймовірним”. Часто “типове” співпадає з “необхідним”: це буває тоді, коли причинний зв'язок взагалі самоочевидний, коли він зрозумілий для кожного із досвіду повсякденного життя і не становить проблеми. У випадках незвичайного збігу обставин “необхідний” зв'язок не є “типовим”. Тому, виключаючи відповідальність людини за “об'єктивно випадкові” наслідки його дій, не виключається відповідальність за злочини, підготовлені особливо суспільно небезпечними способами, так як у таких випадках наявний хоча й типовий, але не випадковий зв'язок між діями особи і злочинним результатом [7, с. 309–310].

І. Б. Новицький і Л. А. Лунц пояснювали необхідний причинний зв'язок як закономірність у чергуванні подій для визнання даної дії причиною даного результату на прикладі справи про позов Миронової до Хімзаводу [7, с. 309–310; 28]. Відповідач утримував склад з паливними матеріалами (кришталевою сірою) біля рельсової полоси залізниці. Склад загорівся, при цьому експертиза встановила, що пожежа могла статися від іскри паровоза. Вогонь перекинувся на сусідній будинок, де згоріло майно Миронової. Хімзавод у даному випадку без сумніву спричинив загибель майна Миронової і поніс відповідальність за ст. 404 ЦК: дії Хімзаводу (зберігання паливних речовин біля залізниці) та події, що настали перебувають у необхідному причинному зв'язку між собою. Правильним є вирішення справи про причинний зв'язок не на підставі того, що могла здатися ймовірним (типовим), а на підставі достовірних відомостей. Однак, як відзначав О. С. Іоффе, ні в тому, що іскра потрапила в паливні матеріали, розміщені поблизу залізниці, ні в тому, що вогонь перекинувся на будинок М., немає нічого закономірного. Фактично це є справжньою випадковістю, яка могла статися, а могла і не статися. Визнання причинного зв'язку випадковим спричинило б звільнення Хімзаводу від відповідальності, науковці назвали випадковість необхідністю [29, с. 465].

Х. І. Шварц розглядав випадковий зв'язок між явищами світу як зовнішній, а необхідний — як внутрішній зв'язок. На його думку, лише зв'язок другого роду може розглядатися як зв'язок, що обумовив даний результат. Зв'язок першого є не причиною такого результату, а лише мотивом. Відповідно причинний зв'язок не є випадковим зв'язком явищ, а їх необхідним, закономірним зв'язком. Лише такий зв'язок між явищами буде причинно-необхідним зв'язком, який проявився так, що явища одного даного роду зумовили настання, як наслідку, явища другого даного роду [17, с. 11].

К. А. Флейшиць визначила причинно-необхідний зв'язок як зв'язок між причиною і наслідком, а причинно-випадковий — між умовою і обумовленістю [30, с. 57].

Виділення причини і наслідку із загального зв'язку, на думку В. Тархова, є необхідним для наукового дослідження та побудови певних висновків про дійсну причину явищ при будь-якому дослідженні [16, с. 37]. Чим довший ланцюг причин і наслідків, тим важче встановити, яка саме причина породила даний результат. Але інколи і в короткому ланцюгу важко встановити, що зумовило завдання шкоди. Як відзначав Ф. Енгельс, розмежування необхідності та випадковості не завжди дається легко, так як між ними існує діалектична єдність: випадкове необхідне і необхідне випадкове. Випадкове також має свої причини і з точки зору є необхідністю, а необхідність виступає як чиста випадковість у даний момент [31, с. 38, 41].

В. О. Тархов пояснив вищенаведену думку на наступному прикладі. Якщо на шляху вагону, що котиться, опиниться людина, то від зіткнення вагону з людиною останній з необхідністю одержить каліцтво, якщо не смерть. Зрозуміло, що на шляху опинилася саме дана людина і в даний момент — це випадковість. Але те, що його каліцтво або смерть пов'язана з діяльністю залізниці необхідним причинним зв'язком — це безумовно. Якщо ж людина стоїть поблизу шляху і раптово проїхавши вагон

викличе у нього нервові потрясіння, яке може навіть привести до смерті, то зв'язок між діяльністю залізниці та таким каліцтвом уявляється випадковим [16, с. 43].

Причинний зв'язок є необхідною умовою виникнення деліктних зобов'язань в усіх без винятку випадках. Як відзначав В. Тархов, винні дії, навіть при прямому умислі, при відсутності причинного зв'язку між ними і шкодою не можуть зумовити виникнення зобов'язань із завдання шкоди [16, с. 43]. Геворкян і Барсеґян були засуджені за те, що вони одягнувшись у білий одяг так налякали свого односельця Аванисяна, що він помер. По справі було проведено судово-медичну експертизу, яка встановила, що смерть Аванисяна настала від туберкульозу бронхіальних залоз, легень і порожнини. Тому було встановлено, що між діями Геворкяна і Барсеґяна та смертю Аванисяна ніякого причинного зв'язку не було, і обвинувачуваний вирок було відмінено за відсутністю в діях засуджених складу злочину, незалежно від того, чи мали вони умисел за завдання шкоди Аванисяну [32, с. 94; 16, с. 43–44].

Прихильниками теорії необхідних і випадкових причинних зв'язків були також В. Т. Смірнов і А. О. Собчак. На їх думку, правильні висновки про особливості прояву причинного зв'язку в правовідношеннях можна зробити лише спираючись на наступні положення про причинність:

1) причинний зв'язок існує там, де є тимчасова послідовність явищ. Причина завжди передує наслідку, а останній це тільки та зміна в зовнішньому світі, яка створюється дією причин. Від причини до наслідку — такий безпосередній шлях розвитку, будь-якого причинно-наслідкового зв'язку. Від наслідку до причини — це шлях виявлення причини наслідку;

2) причина з необхідністю породжує свій наслідок; там, де зв'язок наслідку з дією, що йому передувала, випадковий, взагалі немає причинного зв'язку, а є проста послідовність подій;

3) причина і наслідок мають значення відносно конкретного випадку, тому потрібно ізолювати окремі явища із загальної системи взаємозв'язків (взаємодій): одне — як причину, а інше — як наслідок;

4) при виявленні причинно-наслідкових зв'язків у суспільних (в тому числі й правових) відносинах необхідно розрізняти суспільні та звичайні причини, тобто юридично-значиму причину, якою завжди є поведінка людини, та звичайний зв'язок подій, пов'язаний з наслідком; при постановці питання про відповідальність звичайна низка подій (обставин) в кожному конкретному випадку повинна вивчатися з точки зору того, яке місце в ній займає людина, а саме необхідно враховувати, насамперед, суспільні наслідки поведінки його учасників [33, с. 74–75].

Незважаючи на перевагу кількості прихильників цієї теорії, разом із тим з її змістом багато юристів не погоджуються (В. І. Кофман, Ю. С. Червоний, М. Д. Єгоров та ін.) [10, с. 117; 21, с. 45–47; 34, с. 14–16; 20, с. 127]. Основний недолік теорії вбачають у тому, що випадковість і необхідність діалектично пов'язані, випадковість є формою вираження необхідності, тому не можна розрізняти два види причинності — випадкову і необхідну [29, с. 461].

О. С. Іоффе, не підтримуючи теорію необхідного і випадкового причинного зв'язку, не погоджувався з вищезазначеними обґрунтуваннями її неправильності. На його погляд, будь-який наслідок є випадковим і необхідним одночасно тому, що він становить лише один із ланцюгів загальної системи взаємодії, кожен з яких відіграє різну роль у настанні результату. Одні становлять його закономірну передумову, інші — випадково сприяють у здійсненні цієї закономірності саме в даний час, а не в інший, у даному місці, а не в іншому. Однак оскільки ті та інші ланцюги знаходяться в загальній системі взаємодії, то будь-який факт є як необхідним, так і випадковим одночасно [29, с. 461]. Тому він підтримував у цьому міркування В. І. Кофмана, на думку якого, випадковість є доповненням необхідності. Випадковість є тією формою прояву, в яку втілюється необхідність, виступаючи в конкретних явищах. Необхідність, як така, чиста необхідність ніколи не виступає на поверхню життя. Вона завжди обволікається випадковими факторами [10, с. 117].

Науковець приходиться до висновку, що, досліджуючи дане конкретне явище в цілому, не можна протиставити явище необхідне явищу випадковому, так як кожне явище є необхідне і випадкове. Розрізняти причинно-випадковий і причинно-необхідний зв'язок не можна, так як, досліджуючи причинний зв'язок між будь-якою дією і наслідком, що настав, ми завжди розглядаємо цей наслідок у цілому, не відриваючи сутності наслідку від конкретної форми його прояву. Необхідний зв'язок виступає, як тенденція розвитку загального взагалі, так і окремого, зокрема [10, с. 117]. Науковець звертає увагу на прояв індивідуальних властивостей конкретних причин в індивідуальних особливостях наслідку [29, с. 473].

Реальну можливість настання наслідку, як критерій для розмежування необхідного і випадкового причинного зв'язку, не визнавали Т. Л. Сергеева [35, с. 32–33], А. Н. Трайнін [36, с. 27], М. Д. Шаргородський [5, с. 47]. У тих випадках, коли результат ще не настав, про причинний зв'язок взагалі не може йти мова, так як ще Аристотель писав, що якщо є причина, то одночасно повинно бути і завдання [37, с. 281]. У випадках, коли наслідок настав, реальна можливість його настання не може бути оспорена. Дана концепція переносить питання про завдання із об'єктивної дійсності до сфери суб'єктивних міркувань, домірковувати про те, що могло б бути [5, с. 47].

М. Д. Єгоров правильно вбачав у теорії необхідного і випадкового причинного зв'язку залежність причинного зв'язку від винності, так як межі юридично значимого причинного зв'язку проводяться там, де вже виключається винне завдання шкоди. Так, якщо між поведінкою людини і результатом існує необхідний, закономірний причинний зв'язок, то, як правило, вона передбачила або повинна була передбачити його розвиток. Якщо особа в силу своїх суб'єктивних особливостей не передбачила розвиток деяких необхідних причинних зв'язків, то випадкові зв'язки взагалі ніхто передбачити не може, так як випадкового нікому не дано знати наперед [20, с. 127]. Крім того, на думку науковця, завданням будь-якої науки є не вивчення спільних для усіх форм руху матерії закономірностей, а встановлення специфіки їх прояву в конкретній сфері. Тому застосування філософських категорій необхідності та випадковості не конкретизує і не уточнює питання про причинний зв'язок у сфері дії права, так усі зусилля сконцентровано на вирішенні проблеми, що лежить в іншій площині, — розмежування необхідних і випадкових зв'язків [20, с. 127].

О. С. Іоффе вважав, що теорія необхідного і випадкового не вирішує проблеми причинного зв'язку, так як, передбачаючи покладення відповідальності тільки за необхідне завдання, вона не враховує те, що неправомірна поведінка як правило не включається до закономірної частини загальної системи взаємодії, а також ця теорія не здатна переконливо довести обґрунтованість звільнення від відповідальності правопорушника, який усвідомлював і передбачав випадковий причинний зв'язок між своєю поведінкою і наслідком [29, с. 469]. В. О. Тархов визнавав таке твердження О. С. Іоффе непорозумінням: справа не в тому, яке місце в житті суспільства взагалі та в житті потерпілого зокрема займає неправомірне завдання шкоди, а в тому, який зв'язок існує між поведінкою заподіювача та її наслідком. Якщо шкода була необхідним наслідком поведінки заподіювача — на останнього буде покладена відповідальність, якщо ж зв'язок між поведінкою заподіювача і шкодою випадковий — відповідальності не може бути [16, с. 41].

На думку В. О. Тархова, на непорозумінні ґрунтується й інше зауваження О. С. Іоффе, який вважав, що теорія необхідного і випадкового причинного зв'язку знає лише одну ступінь завдання, тоді як закон у ряді випадків (наприклад, ст. 18 КК) прямо передбачає враховувати ступінь завдання [16, с. 41–42]. Однак, як відзначав В. О. Тархов, у ст. 18 КК мова йде про ступінь участі та про ступінь небезпеки, але зовсім не про ступінь завдання. Мабуть, О. С. Іоффе приймає за ступінь завдання не ступінь небезпеки, а ступінь участі, що є не одне і теж [16, с. 41–42].

Крім вищенаведених недоліків, теорії необхідного і випадкового причинного зв'язку, слід зауважити, що пояснити усі випадки покладення деліктної відповідальності з позиції необхідності та випадковості не можна.

О. С. Іоффе запропонував вирішити проблему причинного зв'язку, виходячи з тих самих методологічних передумов, що і теорія необхідного і випадкового завдання, а саме — із об'єктивної природи завдання, із необхідності її дослідження, враховуючи конкретну ситуацію настання наслідку (всупереч “теорії” типового завдання), із нерівноцінності умов, що зумовили настання неправомірних наслідків (всупереч “теорії” необхідної умови), а також із того, що не будь-яке завдання достатнє для притягнення до відповідальності [29, с. 477]. На його думку, слід виходити з критерію можливості та дійсності, за яким причинний зв'язок між поведінкою заподіювача та її наслідком є умовою відповідальності лише в тих випадках, коли така поведінка перетворила наслідок із можливої в дійсний або створила конкретну можливість його настання. Якщо обставиною, яка перетворила можливість у дійсність була неправомірна поведінка особи, то безсумнівно причинний зв'язок має місце [29, с. 470]. Науковець стверджував, що юридичне значення причин, що обумовлюють можливість настання наслідку, залежить від об'єктивного повторення у створеній ними ситуації причин, які перетворюють досліджуваний наслідок у дійсність. За наявності об'єктивного повторення причин, у зв'язку з якими перебуває людина, створюється конкретна можливість, тому всі причини визнаються юридично-значимими. За об'єктивної неповторюваності причин створюється абстрактна можливість, тому всі причини визнаються юридично-байдужими [29, с. 476]. О. С. Іоффе фактично визнавав достатніми для покладення відповідальності лише ті обставини, які, створивши можливість, перетворюють її у дійсність, або обставини, які тільки створюють конкретну можливість, що може бути перетворена у дійсність іншими обставинами.

На думку Ю. Х. Калмикова, найбільш оптимальне вирішення проблеми причинного зв'язку в цивільному праві запропонував саме О. С. Іоффе [38, с. 44]. Однак, як він правильно відзначав, повністю усувати категорії необхідності і випадковості не можна [38, с. 44]. Діалектика суспільного розвитку така, що різні категорії, як правило, не зустрічаються у чистому вигляді. Так, можливість виражає певну тенденцію закономірного руху явищ, але вона пов'язана не тільки з необхідністю, але і з випадковістю. Реальна можливість не обов'язково повинна бути проявом необхідності; однак в ній більше елементів необхідності, ніж в абстрактній можливості. Обставини, які перетворюють можливість у дійсність, у більшості випадках виражають певну необхідність [39, с. 13].

У наведеному І. Б. Новицьким і Л. А. Лунцом прикладі про завдання шкоди від іскри паровозу завдання шкоди є наслідком співпадіння випадкових причин, що зумовили (у поєднанні з іншими умовами) покладення відповідальності на Хімзавод. Також у згаданому Ю. Х. Калмиковим прикладі, наведеному Герхардом Гернером, про покладення відповідальності на власника будинку за його протиправну бездіяльність у разі завдання шкоди перехожому внаслідок не посипання дороги при ожеледиці, зв'язок між поведінкою власника будинку і шкідливим наслідком є випадковим, а не необхідним. Створення конкретної можливості настання шкідливого наслідку є недостатнім для покладення відповідальності, оскільки слід встановити й випадкові причини завдання шкоди. Так, можливість виражає певну тенденцію закономірного руху явищ, але вона пов'язана не тільки з необхідністю, але і з випадковістю [40, с. 221].

З цієї позиції неправильними були міркування В. Т. Смірнова та А. О. Собчака, що там, де зв'язок результату з дією, що йому передувала, випадковий, взагалі немає причинного зв'язку, а є проста послідовність подій [33, с. 74–75].

Теорія причинного зв'язку, запропонована О. С. Іоффе, викликала ряд зауважень, з боку В. І. Кофмана. На думку науковця, вона призводить до розширення меж юридично-значимого завдання до будь-якої “необхідної умови” результату при створенні конкретної можливості та звуження цих меж до причин, що обумовили дійсність результату, при створенні абстрактної можливості. Такі висновки не можуть бути прийнятими. Юридичне значення причин, що обумовили створення певної ситуації, залежить від тієї ролі, яку вони відіграли в її виникненні, а зовсім не від повторюваності в цій ситуації причин, що спричинили дійсний результат [21, с. 47–48].

Крім того, В. І. Кофман, вважаючи, що дана теорія повністю ігнорує ті випадки, коли юридично-значима причина результату “не збільшує” можливість настання шкоди і не перетворює можливість її настання в дійсність [21, с.48]. Він пояснив свою думку на наступному прикладі: відповідно до ст. 121 ЦК РРФСР, на боржника, який допустив прострочення виконання зобов’язання, покладається відповідальність за випадкове настання, у зв’язку з простроченням, неможливості виконання. Очевидним є те, що самим фактом прострочення ніякої “додаткової” можливості втрати майна в більшості випадків не створюється, — як при зберіганні, наприклад, індивідуально визначеної речі у боржника, так і при зберіганні її у кредитора є абстрактна можливість гибелі цієї речі, наприклад, від пожежі [21, с. 48].

М. Д. Єгоров справедливо стверджував, що критерій, за допомогою якого виявляється юридично значимий причинний зв’язок за теорією О. С. Іоффе, хоча і виражений в об’єктивній формі, але фактично ґрунтується на суб’єктивному понятті вини. Так, якщо можливість перетворюється у дійсність об’єктивно повторюваними за даних умов обставинами, то той, хто створив таку можливість, міг і повинен був передбачити настання протиправного результату. Навпаки, якщо можливість перетворюється в дійсність об’єктивно не повторюваними за даних умов обставинами, то особа, яка створила таку можливість, не передбачила і не могла передбачити настання протиправного наслідку саме тому, що останнє пов’язано з об’єктивно неповторюваними в конкретній ситуації обставинами, передбачити які неможливо [20, с. 126].

На думку Р. О. Халфіної, О. С. Іоффе при викладенні своєї точки зору по суті повторює те, що вже було викладено розкритикованими ним авторами (Т. Л. Сергеевою, Т. В. Церетелі, А. А. Піонтковським) [35, с. 90; 42, с. 11; 23, с. 304–306], які застосовували для вирішення питання про причинний зв’язок філософські категорії можливості та дійсності [43, с. 137–138].

Об’єктивний характер причинного зв’язку вже ніким не заперечується, однак виділити критерій, за допомогою якого визначається наявність або відсутність юридично значимого причинного зв’язку, не пов’язаний з виною, не завжди вдається. Тому, хоча й приховано, але в усіх теоріях збережено зв’язок вини з виділеними критеріями.

Російський цивіліст В. В. Вітрянський правильно відзначав, що в кожній теорії причинного зв’язку має місце раціональне зерно, тому різне по суті теоретичне уявлення про причинний зв’язок може бути використане для визначення необхідних заходів і способів встановлення причинного зв’язку в тій чи іншій конкретній ситуації [44, с. 718]. При цьому він правильно вважав, що повністю відкидати критерій передбачення шкідливих наслідків не правильно, так як він є суб’єктивним елементом правопорушення [44, с. 718]. На його думку, без цього критерію не можна встановити межі наслідкам на які поширюється відповідальність особи, яка допустила порушення. При встановленні відповідальності за конкретне правопорушення, закон виходить із ступеня передбачення особою наслідків своєї поведінки [44, с. 718].

Сучасна концепція причинного зв’язку в Україні виходить із двох теорій: прямого (безпосереднього) причинного зв’язку і необхідних і випадкових причинних зв’язків. На першій теорії будується конструкція зобов’язань відшкодування шкоди в судовій практиці (постанова Пленуму Верховного Суду України № 6 від 27 березня 1992 р. “Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди” та Роз’яснення президії Вищого арбітражного суду України № 02–5/215 від 1 квітня 1994 р. “Про деякі питання практики вирішення спорів, пов’язаних з відшкодуванням шкоди”). На другій теорії формується сучасна цивілістична правова доктрина в Україні [45, с. 518; 46, с. 217; 47, с. 693].

На нашу думку проблему причинного зв’язку слід вирішувати, виходячи із наступних положень:

— причинний зв’язок існує там, де є тимчасова послідовність явищ; причина завжди передують результату, а останній — це тільки та зміна в зовнішньому світі, яка створюється дією причин; від причини до наслідку — такий безпосередній шлях розвитку, будь-якого причинно-наслідкового зв’язку; від наслідку до причини — шлях

виявлення причини результату [33, с. 74–75];

— причина і наслідок мають значення щодо конкретного випадку, тому потрібно ізолювати окремі явища із загальної системи взаємозв'язків (взаємодій): одне — як причину, а інше — як наслідок [33, с. 74–75];

— причина породжує свій наслідок, якщо вона є прямою і безпосередньою (має правове значення для особи, яка завдала шкоди);

— якщо зв'язок наслідку із причиною непрямий, то причинний зв'язок взагалі відсутній (правового значення для особи, яка завдала шкоди немає; крім як підстави для звільнення від деліктної відповідальності);

— причина з необхідністю породжує свій наслідок, якщо особа передбачила його настання;

— причина з випадковістю породжує свій наслідок тільки у випадках, передбачених законом.

Список використаних джерел

1. Цивільний кодекс Української РСР [Текст]. — К. : Державне вид-во політичної літератури, 1959. — 145с.
2. Цивільний кодекс України [Текст]. — Ужгород : ІВА, 1998. — 320 с.
3. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях [Текст] : У 2-х т. / уклад. Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. — К. : Правова єдність, 2009. — Т. 2. — 1240 с.
4. Цивільний кодекс України : [оф. текст] / Міністерство юстиції України. — К. : Юрінком Інтер, 2003. — 464 с.
5. Шаргородский, М. Д. Некоторые вопросы причинной связи в теории права [Текст] / М. Д. Шаргородский // Советское государство и право. — 1956. — № 7.
6. Луцц, Л. А. К вопросу о причинной связи в гражданском праве [Текст] / Л. А. Луцц // Советское государство и право. — 1949. — № 10.
7. Новицкий, И. Б. Общее учение об обязательстве [Текст] / И. Б. Новицкий, Л. А. Луцц. — М. : Юридат, 1950. — 416 с.
8. Гоббс, Т. Избранные произведения [Текст] : В 2-х т. / Томас Гоббс ; [пер. с латин. и англ.; вступит. статья В. В. Соколова]. — М. : Мысль, 1965. — Т. 1.
9. Тархов, В. А. Ответственность по советскому гражданскому праву [Текст] / В. А. Тархов. — Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1973. — 456 с.
10. Кофман, В. И. Основные вопросы причинной связи [Текст] / В. И. Кофман // Вестник Ленинградского университета. — 1950. — № 10.
11. Сборник постановлений Пленума и определений Коллегий Верховного Суда Союза СССР : 1938 и первое полугодие 1939 г. [Текст] / под ред. И. Т. Голякова. — М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. — 200 с.
12. Судебная практика Верховного Суда СССР [Текст]. — 1949. — № 11. — С. 42.
13. Кудрявцев, В. Н. Противоправное бездействие и причинная связь [Текст] / В. Н. Кудрявцев // Советское государство и право. — 1967. — № 5. — С. 38–44.
14. Гражданское право [Текст] / под ред. М. М. Агаркова, Д. М. Генкина : в 2-х т. — М. : Госюриздат, 1938. — Т. 2.
15. Гражданское право [Текст] / под ред. М. М. Агаркова, Д. М. Генкина : в 2-х т. — М. : Госюриздат, 1944. — Т. 1.
16. Тархов, В. Обязательства, возникающие из причинения вреда [Текст] : [учебн. пособ. для студентов] / В. Тархов. — Саратов : Коммунист, 1957. — 120 с.
17. Шварц, Х. И. Обязательства из причинения вреда [Текст] : [лекция для студентов ВЮЗИ] / Х. И. Шварц ; под ред. В. А. Рясенцева. — М., 1954. — 64 с.
18. Красавчиков, О. А. Глава 44. Обязательства по возмещению вреда [Текст] / О. А. Красавчиков / Советское гражданское право : [учебн.] В 2-х т. / под ред. О. А. Красавчикова. — М. : Высшая школа, 1985. — Т. 2. — 544 с.
19. Антимонов, Б. С. К вопросу о понятии и значении причинной связи в гражданском праве [Текст] / Б. С. Антимонов // Труды научной сессии ВИЮН 1–6 июля 1946. — Юридат, 1946.
20. Егоров, Н. Д. Причинная связь как условие юридической ответственности [Текст] / Н. Д. Егоров // Советское государство и право. — 1981. — № 9.
21. Кофман, В. И. Границы юридически-значимого причинения [Текст] / В. И. Кофман // Правоведение. — 1960. — № 3.
22. Гражданское право [Текст] : [учебн.] / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М. : Проспект, 1997. — Часть 1. — 600 с.
23. Пионтковский, А. А. Уголовное право. Общая часть [Текст]. — М. : Госюриздат, 1948.
24. Дурманов, Н. Д. Общие основания учения о причинной связи [Текст] / Н. Д. Дурманов // Вопросы уголовного права / под ред. Б. С. Маньковского и А. Н. Трайнина. — М., 1941. — С. 46–54.

25. Гулыга, А. О необходимости и случайности [Текст] / А. Гулыга, О. Яхот, Н. Иванов // Коммунист. — 1957. — № 17.
26. Анисимов, С. Ф. Соотношение категорий закона, причинности, необходимости и случайности [Текст] / С. Ф. Анисимов // Вопросы философии. — 1955. — № 6.
27. Судебная практика Верховного Суда СССР [Текст]. — 1950. — № 5. — С. 2–3.
28. Судебная практика Верховного Суда СССР [Текст]. — 1946. — Вып. VII.
29. Иоффе, О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву [Текст] / О. С. Иоффе // Иоффе, О. С. Избранные труды : В 4-х т. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. — Т. 1 : Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ответственность по советскому гражданскому праву. — 574 с.
30. Флейшиц, Е. А. Обязательства из причинения вреда из неосновательного обогащения [Текст] / Е. А. Флейшиц. — М. : Госюриздат, 1951. — 239 с.
31. Энгельс, Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии [Текст] / Ф. Энгельс. — М. : Госполитиздат, 1949.
32. Социалистическая законность [Текст]. — 1939. — № 7. — С. 94.
33. Смирнов, В. Т. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве [Текст] : [учебн. пособ.] / В. Т. Смирнов, А. А. Собчак. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1983. — 152 с.
34. Червоный, Ю. С. Обязательства из причинения вреда в советском гражданском праве [Текст] : [учебн.-метод. пособ.] для студентов юрид. фак. / Ю. С. Червоный. — Одесса, 1961. — 51 с.
35. Сергеева, Т. Л. Вопросы причинной связи в судебной практике по уголовным делам Верховного суда СССР [Текст] / Т. Л. Сергеева // Советское государство и право. — 1950. — № 3.
36. Трайнин, А. Н. Вопрос о причинной связи в социалистическом уголовном праве [Текст] / А. Н. Трайнин // Советское государство и право. — 1950. — № 5.
37. Аристотель. Аналитики [Текст] / Аристотель. — М. : Госполитиздат, 1952.
38. Калмыков, Ю. Х. Возмещение вреда, причиненного имуществу [Текст] / Ю. Х. Калмыков. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1965. — 72 с.
39. Калмыков, Ю. Х. Обязательства, возникающие вследствие причинения вреда имуществу [Текст] : автореф. дисс. на соиск. научн. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 “Гражданское право” / Ю. Х. Калмыков. — Х., 1963. — 20 с.
40. Основы марксистской философии [Текст]. — М. : Госполитиздат, 1958.
41. Сергеева, Т. Л. Вопросы виновности и вины в практике Верховного суда СССР по уголовным делам [Текст] / Т. Л. Сергеева. — М.-Л., 1950.
42. Церетели, Т. В. Причинная связь в уголовном праве [Текст] : автореф. дисс. на соиск. научн. степ. д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 “Уголовное право” / Т. В. Церетели. — М., 1949. — 52 с.
43. Халфина, Р. О. Рецензия на монографию О. С. Иоффе “Ответственность по советскому гражданскому праву” [Текст] / Р. О. Халфина // Советское государство и право. — 1956. — № 7 — С. 137–138.
44. Витрянский, В. В. Глава VII. Ответственность за нарушение договорного обязательства [Текст] / В. В. Витрянский // Договорное право / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. — М. : Статут, 2002. — Книга первая: Общие положения : [изд. дополн., стереотип.]. — 848 с.
45. Боброва, Д. В. Зобов’язання із завдання шкоди [Текст] / Д. В. Боброва // Цивільне право України : [підручн.] : у 2-х кн. / [О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.] ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — С. 505–566.
46. Канзафарова, І. С. Теорія цивільно-правової відповідальності [Текст] : [монограф.] / І. С. Канзафарова. — Одеса : Астропринт, 2006. — 261 с.
47. Ківалова, Т. С. Поняття та система зобов’язань відшкодування шкоди [Текст] / Т. С. Ківалова / Цивільне право України : в 2-х т. / [Є. О. Харитонов, І. А. Безклубий, В. В. Луць та ін.] ; за ред. Є. О. Харитонova, Н. Ю. Голубевої. — Х. : Одіссей, 2008. — С. 692–694.

*Рекомендовано до друку кафедрою цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 9 від 15 лютого 2010 року)*

Надійшла до редакції 18.03.2010

